

ORIENTACE

Radka Kunderová

Michal PULLMANN.

Konec experimentu: přestavba a pád komu- nismu v Československu.

Inspirativní kniha o rozpadu „komunistického režimu“

Knihy historika Michala Pullmanna o období tzv. přestavby (1985–1989) vzbudila nebývalý mediální ohlas,¹ a to především kvůli myšlence, že se po listopadové společenské zřízení podobá tomu „normalizačnímu“ více, než se všeobecně předpokládá. Přestože oblasti umění, potažmo divadla se publikace dotýká jen okrajově, může být vzhledem k tématu i inovativnímu pohledu prospěšná i teatrologům.

Autor narozený v roce 1974 již patří ke generaci historiků, která „normalizaci“ nezažila v dospělém věku, a logicky tedy přináší jiný pohled na tuto dobu než jeho předchůdci. Vystudoval sociologii a historii a v současnosti je ředitelem Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK, proto nepřekvapí, že se v knize zaměřuje především na politické a hospodářské dějiny (kulturní sféře v širším slova smyslu je věnována jedna kapitola).

Ke zkoumanému období přistupuje historik s jasným záměrem: chce zjistit, „na čem vlastně byla založena stabilita ‚starého režimu‘, a čím bylo podmíněno jeho náhlé zhroutilí“ (s. 13). Svůj předmět zájmu přitom zužuje na českou část státu, protože povaha slovenského „normalizačního režimu“ a tamní průběh „přestavby“ jsou podle něj natolik specifické, že by vyžadovaly samostatný výzkum. Pullmann se přitom případně vymezuje vůči dosavadnímu převládajícímu chápání období 1948–1989 jako souboje dobra (utlačovaná společnost) se zlem (tzv. režim) a tento výklad nazývá binárním či totalitněhistorickým (činí tak už dlouhodoběji²). Otevřeně upozorňuje na „ideologické funkce“ tohoto popřevratového výkladu: „Umožňoval nepřímou podporu představu, že dnešní den je třeba opěvovat jako nejkrásnější den v dějinách: na pozadí temných výjevů o utrpení a všudypřítomné kontrole jasněji zazářily hvězdy ‚trhu‘ a ‚demokracie‘ jako jediné správných hodnot“ (s. 15).

1 Debata je shrnuta na blogu Pěna dní, viz <<http://louc.bloguje.cz/898794-konec-experimentu-aneb-historie-jedne-polemiky.php>>. Rozpoutal ji Pullmannův rozhovor s Josefem Chuchmou v *Mladé frontě Dnes* (viz pozn. č. 3) a následný útočný odsudek Jana Rejzka v *Lidových novinách* (9. 6. 2011), který podobnost mezi „normalizací“ a dneškem odmítl a historika osobně osočil.

2 Viz např. PULLMANN, Michal. Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění. *Soudobé dějiny*, 2008, roč. 15, č. 3–4, s. 703–717.

Jeho tvrzení koresponduje se zjištěními českého mediálního vědce Alexe Röhrichta srovnávajícího novinové texty z doby „starého režimu“ a polistopadového uspořádání. Jeho práce jednak potvrzuje oprávněnost Pullmannovy metody (analýzy ideologie skrze text – viz dále), jednak nalézá v obou typech textů shodné – zjednodušeně řečeno – ideologické praktiky (Röhricht 2008).

Totalitněhistorický výklad odmítá Pullmann také kvůli analytickým problémům a nerespektování pramenů. Podle něj

většině lidí, kteří žili před rokem 1989, de facto upírá možnost smysluplného jednání a samostatného myšlení: tam, kde lidé jednali konformně, tak prý činili buď proto, že k tomu byli donuceni násilím (útlakem ze strany ‚režimu‘), nebo že prostě ztratili schopnost myslet (tedy ‚indoktrinací‘). (s. 16)

Přítom takovému výkladu podle něj odporuje řada pramenů:

zejména tzv. dějiny všedního dne dokládají, že lidé před rokem 1989 nežili jen vyprázdněné životy ve stínu všemocného ‚režimu‘, ale třeba se o tento ‚režim‘ vůbec nezajímali a rozvíjeli ve svých každodenních životech pro ně mnohem důležitější hodnoty – rovnost, lásky, intimity, nezištné pomoci, rodinné pohody, přátelství, bezpečí, vzdělání, práce či kreativity. (s. 16)

V otevřené artikulaci této teze a v jejím vyargumentování spočívá největší přínos i odvaha této práce, protože jde proti hlavnímu proudu současné odborné i publicistické veřejné debaty, která u „černobílého“ výkladu stále setrvává.

Pullmann přistupuje ke společnosti nikoliv jako k celku podrobenému „totalitní“ vládou, ale zkoumá vztah různých částí společnosti k „přestavbě“, ať už jde o komunistické vedení, ekonomické experty, podniková vedení, dělníky, umělce, „opoziční skupiny“ či subkultury. K tomu volí metodu analýzy jejich hodnot skrze rozbor textů. Jejím prostřednictvím se snaží zachytit „*sémantiku přestavby* – způsoby, jimiž se různí aktéři zmocňovali pojmu, jak ho používali, jakými obsahy ho naplňovali, jak ho reinterpretovali či v jakých situacích ho opustili a nahradili pojmy jinými“ (s. 18). Autor tak vědomě navazuje na dosavadní práce založené na metodě historické sémantiky tzv. „řeči komunistické moci“, kterou se již před převratem v samizdatu zabýval autor tohoto pojmu, Petr Fidelius (Fidelius 1998), a po listopadu 1989 na ni navažal Vladimír Macura svým známým sborníkem studií *Šťastný věk* (Macura 1992.)

Metodu analýzy textů autor záměrně upřednostňuje před orální historií, protože „rozhovory s pamětníky jsou zatíženy interpretačním filtrem, jenž zpětně zasazuje jednotlivé postavy, události a jevy do předem dané struktury vlastní heroizace nebo sebeospravedlnění“ (s. 17), její relevanci však nijak nepochybňuje, jen by podle jeho názoru vyžadovala přípravu rovnocennou vý-

zkumu psaných pramenů.³ Takové rozhodnutí je legitimní, ač by samozřejmě bylo lákavé srovnat autorova zjištění a interpretace s výpověďmi pamětníků. Ale ani analýza textů, jež jsou přece jen spolehlivějším pramenem než vzpomínky, pochopitelně nemůže vést k „rekonstrukci“ tehdejších hodnot a myšlení, ale pouze ke „konstrukci“, podmíněné některou z dnešních ideologií.

Texty pro analýzu autor vybírá především z širokého spektra tehdejšího legálního tisku. Jde zejména o stranická a vládní prohlášení či o diskuse o pojetí „přestavby“ nejen v celostátním tisku, ale také ve specializovaných časopisech včetně sovětských, jež byly v ČSR dostupné, v několika případech vychází i z kreslených vtípů či obrazových příloh. Ve značné míře čerpá také z archivů KSC (předsednictva Ústředního výboru KSC, národohospodářské komise ÚV KSC) i KSSS (pracuje například s dokumenty Gorbačovova soukromého archivu). Autor je též bohatě obeznámen s existující literaturou (ze zahraniční zejména rusky, anglicky a německy psanou); hlavní text je opatřen obsáhlým poznámkovým aparátem, jenž poskytuje podrobnější informace a navádí čtenáře k související literatuře.

České dění je zasazeno do sovětského kontextu, Pullmann podrobně charakterizuje předgorbačovské užívání pojmu „přestavba“ i průběh společenských změn v SSSR. V domácím prostředí byla „přestavba“ zpočátku vnímána nedůvěřivě jako sovětský „export“ a se sympatiemi k ní pohlížely pouze vládní kruhy, jež v ní spatřovaly prostředek, jak prosadit razantnější reformy a zastavit hospodářský úpadek státu. Součástí politické reality se stala podle autora až v roce 1987, poté, co Gorbačov prosadil rozsáhlé personální změny v sovětském vedení a přesvědčil české vládnoucí elity, že nejde jen o další z „rétorických kampaní“ (s. 67). Následně předseda vlády Štrougal začal prosazovat aplikaci sovětské „přestavby“ na domácí poměry – hospodářské, politické, sociální i kulturní. Prvním ukazatelem rozpadu dosavadní shody o „základních hodnotách a hierarchiích státního socialismu“ (s. 73) se podle Pullmanna stala příprava nového zákona o státním podniku. Ukázalo se totiž, že různé skupiny obyvatelstva se již neshodovaly na podobě „oficiálního ideologického jazyka“ (s. 79), tedy nevěděly, jak své zájmy formulovat, kam je ještě možné zajít a kam už nikoliv. Podle autora tak „ideologie přestávala působit automaticky a byla postupně stále výrazněji podrobena kritickému tázání, v němž těžko mohla obstát“ (s. 80), a právě v nastolení „metadiskursu o ideologii“ vidí historik počátek jejího zániku.

3 Jak uvedl v rozhovoru CHUCHMA, Josef. Normalizace tu ještě neskončila, tvrdí historik Michal Pullman. *Mladá fronta Dnes* (Praha), příloha Kavárna, 23. 4. 2011. Z dalších rozhovorů viz např. VLASÁK, Zbyněk. Bourání stereotypů bude bolet, říká historik Michal Pullmann. *Právo* (příloha Salon), 29. 9. 2011.; PERKNEROVÁ, Kateřina. Michal Pullmann: Lidé byli nadšení, ale ne pro kapitalismus. *Deník* (dostupné i na Denik.cz), 16. 11. 2011.

„Přestavbu“ tedy autor chápe jako impuls vedoucí k rozpadu „společenského konsensu“, který je zachycen v rozpadu „rétorické normy, stvrzující hodnotový řád socialistické společnosti“ (s. 61). K rozkladu tohoto konsensu docházelo podle Pullmanna především během let 1988 a 1989 a jeho zánik urychlilo nejen „zmatení jazyků“ vnesené „přestavbou“, ale také sledování brutálních zásahů vládnoucí moci na demonstracích, kdy většina společnosti nabývala přesvědčení, že vládnoucími kruhům již nejde o víc než o udržení pozic. V listopadu 1989 pak podle autora došlo k dočasnému průniku myšlení většiny s hodnotami a cíli disentu, dosud izolovaného a většinou takřka neznámého. Jeho podíl na pádu „starého režimu“ však autor s přesvědčivou věcností považuje ve srovnání s následky rozpadu konsensu většiny společnosti za „minimální“, aniž by však jeho hodnoty snižoval (s. 224).

Úvaze o podobnosti předlistopadové a polistopadové společnosti, jež vzbudila mediální kontroverzi, jsou věnovány necelé tři strany v závěru publikace a autor ji poctivě nazývá „myšlenkovou konstrukcí“, která je pouhou „hypotézou“ (s. 226). Pullmann vysvětluje odklon většinové společnosti od bývalého disentu v průběhu devadesátých let opět rozdílností v hodnotách: zatímco většina se spokojila stejně jako za „normalizace“ s konsensem samotným – (tentokrát „v jeho sekulární a technokratické podobě charakterizované rovněž (neo)liberálním slovníkem“ – s. 226), disent či církev nadřazovaly tomuto konsensu mravní kodex, s nímž se většina společnosti neztotožňovala.

Vzhledem k tomu, že historik skrze analýzu textů usiluje o rozbor hodnot jejich autorů, dotýká se pochopitelně problematiky ideologie. V úvodu píše:

Jakkoliv se může analýza komunistické ideologie zdát bizarní a vlastně zbytečná (v běžném pojmání je komunistický jazyk zpětně vnímán jako fasáda, jako svého druhu falešné vědomí či slovní předstírání [...], bez důkladné analýzy komunistického jazyka neporozumíme ani dlouhé stabilitě a poměrně vysoké legitimitě státního socialismu, ani jeho nenadálému zhroucení. Namísto pojetí ideologie jako svého druhu ‚falešného vědomí‘ nebo ‚zástěrky‘ pro realizaci jiných cílů se tato kniha soustředí na vnitřní život oficiálních ideologických pojmů. [...] Ideologie je v této knize pojímána spíše jako autoritativní diskurs. (s. 19)

Užívané pojmy „ideologie“, „autoritativní diskurs“⁴ a „ideologický jazyk“ se poněkud překrývají. Zpočátku se zdá být „autoritativní diskurs“ takřka totožným s „ideologickým jazykem“, který však bývá v knize často užíván také jako synonymum „ideologie“ (např. s. 20 a 21). Na jiném místě „autoritativní diskurs“ splývá s „ideologií kolektivního vlastnictví“ a „vedoucí úlohou strany“ (s. 21), načež vyplyne, že „ideologie“ vládnoucí strany je považována

4 Autor uvádí, že jej přejímá od Bachtina, a odkazuje na jeho knihu *Román jako dialog* (Praha, 1980); zmiňuje i ruský originál a anglický překlad. Bachtinovým pojetím „autoritativní promluvy“ (jak zní český překlad) se však jen volně inspiruje.

za dočasně vládnoucí typ „autoritativního diskursu“ (tamtéž), jenž bývá jindy nazýván „diskursem ideologickým“ (s. 25). Na pozadí současných teorií ideologie a diskursu je vymezení termínů poněkud neostře, srovnáme-li ho například s pojetím ideologie Teuna van Dijka, jenž ideologii chápe jako průnik tří aspektů: sociálního, poznávacího a diskursivního (Van Dijk 2000).

Co se týče ideologie samé, zdálo by se, že se autorovo pojetí řadí k neutrálním konceptům ideologie, uvažujeme-li v rámci dělení J. B. Thompsona, který rozlišuje neutrální a kritické pojetí ideologie, kterou obecně definuje jako „význam ve službách moci“ (Thompson 1990: 7). Kritické koncepty jsou ty, které „naznačují, že fenomény, charakterizované jako ideologie či ideologické, jsou zavádějící, iluzorní či jednostranné“ (Thompson 1990: 54),⁵ zatímco neutrální – jak z názvu vyplývá – nezaujímají k ideologii hodnotící postoj, ale chápou ji jako „jednu z mnoha stránek života společnosti“, která „může být zbraní orientovanou na vítězství, avšak ne na vítězství určitého vítěze, protože je v principu dostupná jakémukoliv bojovníku, který má možnost a schopnost ji získat a uplatňovat“ (Thompson 1990: 53).⁶ Je pravda, že Pullmann ve své práci k ideologii, potažmo ke „starému režimu“ nepřistupuje apriorně negativně, a v tom tkví jeho bezesporný přínos. Na druhé straně však tento pojem spojuje výhradně s doktrínou vládnoucí KSČ. Tuto „ideologii“ pak staví do protikladu vůči „autenticitě“ (např. s. 186), stejně jako staví do opozice „oficiální/ideologický jazyk“ a „nezávislý/alternativní“ slovník opozičních (ekologických, náboženských atp.) skupin (obojí s. 152) nebo „ideologické“ a „alternativní“ hodnoty (s. 185). O této dichotomii svědčí i užívání metafory „kódování“, kterým je myšlen převod autentického myšlení do „oficiálního jazyka“.

Nestálo však proti sobě namísto „ideologie“ a „autenticity“ několik různých ideologií? Svou analýzou hodnot různých částí společnosti totiž autor de facto předkládá celou škálu odlišných ideologií – ve smyslu Thompsonova neutrálního konceptu. Z Pullmannovy charakteristiky společenské situace vyplývá, že ve společnosti existoval autoritativní diskurs, založený na ideologii KSČ (jež však měla již podobu vyprázdňené doktríny) a prosazovaný jejím (upadajícím) represivním aparátem. Vedle něj pak existovala řada dalších diskursů, jež se k němu různě vztahovaly (např. vymezovaly se proti němu, využívaly ho pro své cíle atp.), a tyto jednotlivé diskursy vycházely z odlišných koexistujících ideologií.

Jak vidno, kniha přináší řadu důležitých podnětů pro uvažování o nedávné české minulosti, z níž bezprostředně vyrůstá současný status quo. Konkrét-

5 Využívám již existujícího překladu A. Röhricha (2008: 14).

6 Překlad taktéž převzat z (Röhrich 2008: 13).

ně divadelním historikům poskytuje podrobné informace o společensko-historickém kontextu divadelní sféry v letech 1985–1989, jež je zatím zpracována jen v nejzákladnějších obrysech. Nabízí jim i metodologii, jejíž uplatnění si lze velmi dobře představit na divadelní kritice či pramenech, méně už na dramatech či divadelních scénářích. Inspirovat však zajisté může i celou teatrologickou obec svou odvahou narušovat zažitý, pohodlný, (nejen) akademický „konsensus“.

Bibliografie:

FIDELIUS, Petr. 1998. *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda, 1998.

MACURA, Vladimír. 1992. *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha: Pražská imaginace, 1992.

PULLMANN, Michal. 2011. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*. Dolní Břežany: Skriptorium, 2011.

RÖHRICH, Alex. 2008. *Ideologie, jazyky, texty: analýza a interpretace textů Rudého práva z roku 1953 a 1975 a Práva z roku 1997*. Liberec: Bor, 2008.

THOMPSON, John B. 1990. *Ideology and Modern Culture. Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*. Cambridge: Polity Press, 1990.

VAN DIJK, Teun. 2000. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications, 2000.